

Dr Stojan Tomić

MEMOARSKA GRADA KAO IZVOR ISTRAŽIVANJA FENOMENA
NOB-a NA KOZARI

1. *V čemu se sastoji analitička vrijednost
Kronika i drugih vidova iskaza?*

Da počnem odmah od jedne sugestije koja mi se duže godina nameće čitajući mnogobrojne hronike i slušajući usmene iskaze (na magnetogramsku traku snimljene): pomenuti vidovi kazivanja imali bi mnogo veću analitičku vrijednost (za sociološka i politološka istraživanja) kada bi u sastavljanju pitanja i vođenja intervjua učestvovali politolozi, sociolozi i socijalni psiholozi (naročito oni koji se bave psihologijom plitičkog ponašanja). Postojeće hronike i drugi zapisi (posmatrano sa stanovišta politologije i sociologije) su manjkavi najmanje za onoliko za koliko je izostala stručna asistencija pojedinih struka — istorije, politologije i drugih, odnosno eksperata pomenutih i drugih struka i naučnih disciplina.

Ali, prije nego što ukažem na izvjesne nedostatke pomenutih izvora — analitičkih materijala, recimo nešto u čemu se sastoje vrijednosti ove građe. Naše dosadašnje analize mnogobrojnih ratnih hronika, zapisa, sjećanja i izjava ukazuju da ovakvi sadržaji, pored mnogobrojnih nedostataka, imaju veliku analitičku vrijednost i kao takvi, pomažu sociolozima i politolozima, a vjerujem, i stručnjacima drugih struka, u traganju za potpunijim istinama. Analitička vrijednost ovih izvora pojačana je i činjenicom i naporom autora da na originalni i njima svojstven način kazuju o ratnim i revolucionarnim događajima, da ih opisuju i po »drugi« put vide, ocijene i procijene. Učesnici u velikim događajima (ratovima i revolucijama) često imaju potrebu da učestvuju i u početnom pisanju istorije ili davanju analitičkog materijala za buduće pisce istorije i socijalne istraživače. Oni su najpozvaniji da opišu i rekonstruišu minule događaje, pri čemu se možemo sporiti da li da ih i cijene i procjenjuju, ili da to ostave kasnijim generacijama (zašto i učesnici ne bi ponudili svoje viđenje i svoje procjene situacija koje su oni kreirali?). Za socijalne istraživače — posebno za politologe, sociologe i psihologe — od neobične su važnosti detalji, takozvane nevažne činjenice do kojih je veoma teško doći, a koje najviše nalazimo u usmenim iskazima i kazivanjima publikovanim u hronikama i zapisima. Mnogobrojni detalji su često veoma pouzdani indikatori pomoću kojih naučnik, i nakon najrigoroznijih naučnih procedura, verificira ili odbacuje svoje hipoteze (na primier, opis mnogobrojnih detalja o dobrim ili lošim odnosima uoči rata između stanovnika različitih nacija i uticaj tih odnosa na harmoniju i konflikt u toku rata).

Princip neposrednosti (neposrednog posmatranja ponašanja pojedinaca, grupa i institucija u raatnih situacijama) je dobrim dijelom obezbijeđen u neposrednim kazivanjima o onome što su autori lično posmatrali, vidjeli, osjetili. Poznato je da je u socijalnim istraživanjima takoreći nezamjenljiv metod neposrednog druženja sa činjenicama — političke, socijalne i socio-psihološke naravi. Nismo ovom prilikom kazali da je metod neposrednog posmatranja (sa participacijom i bez participacije) identičan neposrednom doživlja-

vanju događaja u ratu i revoluciji, jer, u prvom slučaju, naučnik pripremi i stručno vodi proces neposrednog posmatranja, dok tako nešto nemamo u drugom slučaju (ljudi ratuju i ne posmatraju događaje oko sebe na stručan i naučni način — ukoliko nisu specijalno za to obučeni). Hoćemo da kažemo da u kazivanjima onih koji su neposredno vidjeli pojave i procese ima dosta »zrna bisera« koja bi mogli dobiti, ali nekad veoma teško, pomoću metode neposrednog naučnog posmatranja. Za početnu fazu stručne i naučne analize manje je važno da li se sve zaista zbilo onako kako to opisuju pojedini autori pa se analitička vrijednost tako manjkavih materijala ipak ne odbacuje, nego koristi kao građa za analizu subjektivnih stavova i doživljaja objektivnih zbivanja (često su pojedini dijelovi kazivanja o ratu i revoluciji više priče o autoru nego o zbivanjima oko autora — to je analitičarima poznato). Pošto rat i revoluciju pripremaju i izvode takozvani subjektivni faktori — organizovani ljudi u političke i vojne organizacije — to nije za potcijeniti subjektivni stav o procesima koji se objektivno zbivaju. Tim prije što takvi stavovi i procjene nisu bez uticaja na ratno-revolucionarni proces (na primjer, subjektivna procjena da li je neka vojna jedinica dovoljno spremna ili nije za predstojeću bitku utiče na odluku štaba i komande da li će toj jedinici povjeriti ili oduzeti zadatak, da li će je pokrenuti s jednog na drugi teren ili ostaviti na istom položaju). Zbog različite, subjektivne — nismo kazali i subjektivističke procjene situacije — dolazi do nesuglasica među centrima odlučivanja, pojedincima i grupama i do neadekvatnih odluka koje utiču na tok ratnih događaja. O tome imamo nekoliko tekstova u analiziranoj knjizi (Kozara u NOR — knjiga 1, strana 445) iz kojih vidimo do kakvih je situacija dolazilo u pojedinim momentima. »Bilo je nesnalaženja pa i nesuglasica. Među svima grupama bilo je i izvjesne panike... Usljedio je nesporazum i tako reći sukob među nama. Ivica Marušić Ratko imao je izvjesno nepovjerenje u omladince, bili oni sa sela ili iz grada. Više povjerenja imao je prema mladima iz grada. To nepovjerenje potiče iz vremena frontalne borbe, kada se on sukobio s omladinom na dijelu fronta Palančište, gdje je bio komandir, pa je smijenjen«. U takvoj situaciji kada je trebalo procijeniti ljude i događaje i odlučiti kako konsolidovati krizne situacije i pojedine jedinice »bilo je osnovno pitanje konsolidacija, odnosno kako ćemo da se organizujemo i učvrstimo. Ratko je smatrao da omladince treba vratiti na politički rad na selo« to jest vratiti ih iz partizanskih jedinica na dopunski vaspitno-politički rad van ratnih situacija. »Ja sam mu oponirao, oponirao mu je Rajko Radetić, Moric, Joco Stefanović i drugi. Tu smo naišli na podršku Zarka Zgonjanina i ostalih boraca sa sela ... Imali smo i partijski sastanak i definitivno je na tome partijskom sastanku nađen zajednički jezik između nas i Ratka« to jest omladinci sa sela ostali su u partizanskoj četi i nisu vraćeni kućama (Joco Marjanović, strana 445, 447).

. . .

Naše analize hronika pokazuju da u njima mnogi autori — a to je od posebnog značaja za analitičare — opisuju ne samo činjenice nego i sve (ili skoro sve) ono što je prekrilo te činjenice — to su motivi koji stimulišu određen vid političkog ponašanja pojedinaca, grupa i institucija, opisuju se razlozi i motivi onih koji su zauzimali jedan, a ne neki drugi stav, koji su izabrali jedan, a ne neki drugi vid ponašanja, koji su se zalagali za jednu, a protiv druge odluke i slično. U mnogim kazivanjima ima dosta materijala koji analitičaru pomažu da sagleda ne samo jednu (onu posljednju i najbolju) nego i sve one prethodne alternative, dileme, izlaze koje su učesnici vidjeli i za koje su se zalagali. Sukob motiva, alternativa, dilema, različitih predloga, po pravilu, prethodi donošenju jedne odluke. U tom smislu može se kazati da je velika šteta što mnogi autori opisuju samo jednu dilemu, samo jednu

odluku — onu koja je usvojena i nju opravdavaju a ne saopštavaju čitaocu sudbinu i sadržaj ostalih alternativa (na primjer, na sjednici štaba, komiteta učesnici su podnijeli nekoliko predloga, a usvojen je samo jedan koji je opisan, a ostali su prepušteni zaboravu). Ovaj nedostatak može se djelimično nadoknaditi dopunskim intervjuom koga bi vodilo stručno lice — politolog, sociolog, psiholog, metodolog. Naša skromna iskustva u tom pogledu pokazuju da se naknadnim intervjuom (nakon brižljive analize napisanih hronika) mogu dobiti veoma dragocjeni analitički materijali — oni kojih nema ni u zapisima, niti u zvaničnim dokumentima, a ni u sjećanju učesnika (jer neki učesnici tek sad saopštavaju neke detalje koji su ih stimulirali da se u toku NOB-a zalažu za jednu, a ne za neku drugu alternativu). Na osnovu vlastitog iskustva, smatram da bi bilo korisno da se nakon analize zapisa »Kozara« obavi naknadni intervju ako ne sa svim, a ono sa nekim autorima i da sakupimo mnoštvo važnih detalja koji nema u tekstovima, a koja se još čuvaju u pamćenju. Kada ovo predlažem, imam u vidu najmanje dvije činjenice praktične naravi: jedan broj autora je izostavio neke činjenice jer smatraju da one nisu toliko važne, a neke su činjenice izostavljene zahvaljujući redakcionoj komisiji koja ne može i ne treba da štampa sve ono što je kazano i napisano iz razloga u koje mi ovom prilikom ne bi ulazili, a koje možemo i shvatiti i opravdati. Otuda neophodnost analize ne samo tekstova koji su publikovani nego i onih prvobitnih (autorovih) koje se nalaze u arhivama, ukoliko nisu bačeni u korpu za otpatke (takvih slučajeva smo nalazili — mada je poznato da bi sve varijante rukopisa valjalo čuvati u zavičajnim muzejima ili nekim drugim stručnim institucijama).

. . .

Ukažimo na još jednu dobru i manjkavu stranu tekstova u hronikama. U njima često nalazimo procjene ratno-partizanskih i političkih situacija, dosta čvrste vrednosne sudove, što je svakako vrijedno pažnje i naučne analize (da se zna kakva je situacija bila, odnosno kako su pojedini autori cijevali ondašnju situaciju). Slabost ovakvih tekstova vidimo u tome što nam autori ne saopštavaju činjenice iz kojih bi sam čitalac mogao zaključiti da li je zaista situacija bila dobra ili loša, odnosno onakva kako je autor prikazuje. Vrednosni sudovi (vrednovanje situacije) ne koriste mnogo ukoliko ispred njih ili eventualno iza njih ne stoje takozvani indikativni sudovi (indikatori, konkretne činjenice na osnovu kojih čitalac može sam praviti zaključke, vršiti procjene). Izvjestan poremećaj (metodološke naravi) u načinu mišljenja, kozivanja i pisanja pojedinih autora i u pojedinim segmentima političke kulture i političke prakse je evidentan — prvo se nadugo i dosta sigurno vrednuju događaji i ljudi, a tek usput se ponudi koja činjenica ili se kaže da nije potrebno navoditi činjenice koje verificiraju jednu tvrdnju.

. . .

Kada govorimo o procjenama minulih situacija (opet u tekstovima pojedinih autora), čitalac i analitičar se često nalazi u dilemi koju ne može sam da razriješi — on ne zna da li autor saopštava ono kako je on i njegovi saradnici cijevalo situaciju (recimo 1941, 1942. i tako dalje), ili nam saopštava kako on sada, u momentu pisanja vidi ondašnju situaciju. Često se mijesaju te dvije dimenzije — rekonstrukcija ranije procjene i kritička naknadna, sadašnja analiza ranije procijenjenih događaja. Kao da se ne vodi računa da je jedno pisati i kazivati DO ondašnjoj, a drugo po sadašnjoj pameti. Mnogo štošta bi se moglo sugerisati po sadašnjoj pameti — nakon što je ratni neuki komandir završio vojnu akademiju — i sagledati sve mane planirane i izvođene jedne bitke, recimo iz avgusta 1941. godine. Da ne bi sebe izložili po-

grešnoj interpretaciji, napomenimo i to da mi ne smatramo da su suviše naknadne ocjene, kazivanja pomoću naknadne, sadašnje ili nešto ranije pameti. Naprotiv, to je neophodno, tim prije što su bogatstvo uspjeha i pojedinih grešaka i neuspjeha iz perioda NOB-a veliki i nezamjenjivi izvor za naučna i politička uopštavanja. Hoćemo da kažemo samo to da je neophodno u samom tekstu naznačiti o čemu autor govori — o tome kako su na ratnom bojištu, na sjednici komiteta 1942. godine vidjeli i cijenili situaciju (koju autor danas rekonstruiše), ili o tome kako autor danas vidi ratnu situaciju. Da ilustrujemo: na strani 790, knjiga 1, »Kozara« autor (Dragan Marin) analizira greške partizanske vojne akcije na Lješljane i kaže:

»U akciji na Lješljane naša greška bila je u tome što je ljudstvo povedeno u napad, a da prethodno nije bilo podijeljeno u desetine i vodove, već se nastupalo kako je ko znao i htio. Međutim, za ovakvu pripremu nije bilo dovoljno vremena. Druga krupna greška: nismo iz rudnika iznijeli eksploziv koga je tamo bilo u velikoj količini. Kasnije smo morali sa svih strana, preko veza, tražiti tako važan i dragocjen materijal. Treća naša greška bila je što ljudima nismo skrenuli pažnju da se ne smije ništa uzimati, odnosno pljačkati. Međutim, ipak smo iz ove akcije izvukli određeno iskustvo, pa nam se kasnije nije nešto slično dešavalo«.

Za analitičara — posebno za politologa, sociologa i psihologa, to jest, za sve one koji hoće da nešto više saznaju, ne o konačnom stanju (izrečenom sudu o greškama), nego o samom procesu sazrijevanja znanja, o procesu mijenjanja stavova nije sporedno, naprotiv, važno je znati i autora pitati: da li je autor ili neko drugi, uoči bitke, ukazivao na opisane kao moguće greške, ili su one uočene odmah nakon izvedene akcije, ko je uočio, gdje su i kome su one saopštene — na sjednici komande čete ili na nekom drugom sastanku — boraca, komunisti i slično? Ili nam ovdje autor saopštava svoje naknadno viđenje situacije, odnosno ocjenu koju je on ili neko drugi (ko?) dao? Ovakva i slična pitanja analitičar postavlja (želi da postavi), tim prije što je poznato da pojedinci, grupe i institucije — ljudi koji vode institucije — polaže u kolektivnu akciju pomoću prethodne svijesti (Engels je ukazivao na činjenicu da ljudi, prije nego bilo što učine, proture kroz svoju glavu ideju o akciji) pa je neophodno znati kakva nam je svijest bila uoči ustanka, ili neke vojne i političke akcije. Nakon izvedene kolektivne ili pojedinačne akcije, kod ljudi se, pod uticajem mnoštva činjenica i iskustava, formira naknadna svijest o minuloj kolektivnoj ili individualnoj akciji. Ponekad nema većih razlika između prethodne i naknadne svijesti, a često postoje izvjesne ili znatne razlike.

* * *

Sve ovo što je rečeno (a moglo bi se još toga kazati) o slabostima pojedinih tekstova u hronikama, ne vodi ka zaključku da takve tekstove ne treba pisati. Naprotiv, ovaj izvor je skoro nezamjenjiv za pojedine analize i valja mnogo učiniti na hrabrenju dobrih poznavalaca ondašnjih prilika koji mnogo znaju, ali se ustručavaju da to saopšte (kažu nije to ni stručno, ni naučno, boje se naučne kritike, zatim nije politički zgodno, ima drugih ljudi koji mnogo više o tome znaju i slično). Eventualni nedostaci hronika ne diskvalifikuju, nego kvalifikuju i autore i njihove tekstove kao dragocjene priloge koji mogu poslužiti u različite svrhe (vaspitne, naučne).

* * *

Da kažemo nešto i o onim shvatanjima koja se svode na sljedeće: zvanična dokumentacija je važniji i sigurniji, a lična kazivanja su sporedniji ili veoma sporni izvor analize. Riieč je, dakle, o procjeni analitičke vrijednosti zvanične dokumentacije i ličnih kazivanja — dnevnika, zapisa, izjava.

Ne znam kako na ovo pitanje gleda savremena istorija i njena metodologija, ali uzimam sebi slobodu da nešto kažem kako se na ovo pitanje može gledati sa stanovišta profesije koja je meni nešto bliža (politologija, sociologija). Zvanični izvještaji, dokumenti, nisu lišeni ličnog, subjektivnog pa i subjektivističkog — njih pišu ljudi sa svim svojim vrlinama i manama koje se direktno ili indirektno prenose i u tekstove njihovih zvaničnih izvještaja, dokumenata. Ima zvaničnih dokumenata u kojima se nalazi više ličnog nego u pojedinim hronikama. To je poznato te se iz ovoga razloga ne može kazati da su u cjelini zvanični dokumenti pouzdaniji izvor naučnih informacija od tekstova koje nalazimo u hronikama. Nadalje, poznato je da su mnogi zvanični izvještaji manjkavi, najmanje kao i pojedine hronike, i to često iz objektivnih, a manje iz subjektivnih razloga — pojedini izvještaji su pisani tako reći na koljenu, iza bukve na ratnom frontu, usred surove borbe, pisali su ih ljudi koji nisu trenutno imali uvid u cjelinu događaja, nego samo o pojedinim segmentima, mnogi podaci i procjene nisu provjerene i kasnije su se pokazale kao netačne ili kao samo djelimično tačne. Imajući sve to u vidu, kubanski revolucionari su zabranili da se u ratne izvještaje unose podaci o broju poginulih (neprijateljskih vojnika), prije nego što se zvanično ne sakupe i izbroje leševi mrtvih. Međutim, i nakon takve rigoroze, zvanični izvještaji su bili manjkavi i netačni jer je poznato da u bitkama nije moguće sakupiti leševe svih poginulih — neke je odnio neprijatelj, neki nisu pronađeni, neki su u paramparčad razneseni i slično.

* * *

Ukažimo na još jednu oznaku zvaničnih dokumenata i uporedimo ih sa hronikama. U zvaničnim izvještajima je naglašen, nekad i prenaplašen, (ili u najmanju ruku veoma prisutan) takozvani institucionalni nivo pisanja i razmišljanja. Autor, ma kako i ma koliko se trudio da bude objektivn, prilikom pisanja zvaničnog izvještaja, ima u vidu ne samo stvarne činjenice nego i dva reda institucionalnog rezonovanja: ko piše i kome se piše zvanični izvještaj, to jest zvaničan, institucionalni položaj i status onog koji piše i onog koji prima izvještaj (komandir čete piše komandiru odreda, bataljona, sekretar komiteta u opštini piše sekretaru komiteta u srezu). Ekspertima je poznato da prisustvo takozvanog institucionalnog nivoa analize utiče (može da utiče) na tekst, na sadržaj i istinitost zvaničnog izvještaja na više načina, odnosno iz više razloga: uzima se previše u obzir ko piše i kome se piše, a ne samo šta se kaže, mnoge činjenice su izostavljene iz izvještaja jer autor smatra da one nisu relevantne za dotičnu instituciju (recimo, nije toliko važno kazati komandi koliko u jedinici ima religioznih, jer je važnije kazati koliko ih ima hrabrih, koliko je jurišalo, a koliko dezertiralo), ovdje se radi o takozvanoj redukciji činjenica pod institucionalnim potrebama i procjenama, bilo je i biće slučajeva »naštimavanja« zvanih izvještaja i prilagodavanja istih nižoj ili višoj instituciji ili trenutnim potrebama pojedinih institucija, pri čemu strdaju realne činjenice (na primjer, neprijateljska komanda, da bi dobila pomoć u oružju i ljudstvu, pretjeruje kada navodi da je opkoljena od nekoliko hiljada partizana, zatim, poznati su slučajevi kada četnici i drugi pretjeruju u broju zarobljenih partizana — u jednom dokumentu navode smiješno veliku cifru od 300 partizana, poslije neuspjeha neprijatelja i uspjeha partizana prikazuje se nerealan odnos snaga — kako su velike partizanske snage opkolile i zarobile manju neprijateljsku jedinicu, mada je manja partizanska jedinica zarobila i rastjerala veću neprijateljsku i slično.

U cjelini posmatrano, može se kazati da u zvaničnim dokumentima ima isto, ako ne i više nedostataka nego u pisanim hronikama, ali se ova dva izvora razlikuju u vrsti nedostataka. Institucionalni vid i nivo kazivanja može izbjeći neke manjkavosti ako se u ovaj proces analize i sakupljanja podataka uve-

du stručni metodi kojima se ublažava poznati manir da je ponekad i ponegdje važnije *ko*, a *šta* pita, *ko*, a ne *šta* kaže (socijalni istraživači, da bi došli do punije i tačnije informacije, strogo vode računa ko pita i u čije ime sakuplja informaciju).

* * *

Sve ovo što smo kazali u prethodnom poglavlju, može biti direktno ili indirektno podvrgnuto verifikaciji pomoću konkretne analize pojedinih tekstova u tri knjige »Kozara«, koje sam sa posebnim zadovoljstvom više puta čitao i za razne analitičke potrebe analizirao. U pomenutim, kao i u drugim publikacijama (hronikama), mi smo našli obilje činjeničnog materijala pomoću koga smo (direktno ili posredno) verificirali ili odbacili naše hipoteze iz pojedinih naših projekata (»Revolucija, politička participacija ? samoupravljanje« i drugih).

Mnogobrojni tekstovi u hronikama su pratili, verificovali ili odbacivali naše hipoteze o međusobnim odnosima između osnova i vidova socijalnog i političkog grupisanja ljudi i njihovog učešća u revoluciji i drugim vidovima političkog života (posebno, o uticaju biološko-krvnog, teritorijalnog (kao multifunkcionalnog) i profesionalnog (kao monofunkcionalnog) grupisanja na učešće pojedinaca i grupa u partizanima), o političkoj orijentaciji i dezorijentaciji u kriznim situacijama, o institucionalnim (organizovanim) i drugim pretpostavkama revolucije, o odnosu organizovanog i neorganizovanog u velikim socijalnim akcijama i događajima, o procesu dekonstituisanja tradicionalnog, građanskog i neprijateljskog i konstituisanju i funkcionisanju revolucionarnog vodstva, o tome kako su i zašto su u pojedinim krajevima (koje smo posmatrali i analizirali) srednji i imućni zemljoradnici i drugi slojevi aktivno učestvovali u NOB-u i socijalističkoj revoluciji.

Za ovu priliku analiziraćemo nekoliko pojava sa Kozare pomoću tekstova publikacije »Kozara«.

2. *Tekstovi o političkoj orijentaciji i dezorijentaciji*

U analiziranim tekstovima ima dosta građe koje socijalnim istraživačima pomažu da shvate dugotrajan proces i prelomne trenutke političke orijentacije (i dezorijentacije) pojedinaca i grupa uoči i u toku ustanka.

Praveći grubu kvalifikaciju faktora koji su stimulisali političku orijentaciju pojedinaca, grupa i kasnije ogromne mase naroda, može se kazati, a suđeci prema iskazima autora ove hronike, da su naročito došli do izražaja sljedeće tri grupe (faktora): 1) ideje, politika i dobro organizovan i izveden rad KPJ u ovom kraju, 2) mnogobrojni ratni događaji i detalji (stravični i oni drugi) koji su ubrzali proces orijentacije i 3) tradicija, tradicionalne orijentacije i vrijednosti naroda ovog kraja. Nisu to jedine grupe faktora, ima ih više, ali se pomenuti posebno ističu u tekstovima hronike. Skoro je da je suvišno na ovom skupu napomenuti da su ideje i politika KPJ najpresudnije uticale na sadržaj, proces i oblike političke orijentacije ogromne većine stanovništva ovog kraja. O tome pišu 42 autora u prvoj knjizi (strana 1–285), a ima dosta građe na tu temu i kod drugih autora i skoro u svim tekstovima.

Pošto je ta činjenica (o ulozi KPJ) dobro poznata, to ćemo, ovom prilikom, nešto više prostora odvojiti za nastale faktore političke orijentacije, a koji, opet, nisu djelovali samo po sebi (ili skromnom obimu) nego uz pomoć KPJ koja je znala oslanjati svoje ideje na mnogobrojne tradicionalne, ali progresivne vrijednosti i orijentacije, kao i na konkretne događaje. Tako, na primjer, Mirko Pekić (knjiga 1, strana 35–39) opisuje kako su prije rata komunisti započeli proces političke orijentacije seljaka u Međuvođu, odnosno

ljudi na selu koji »su se veoma interesovali za situaciju u svijetu i šta će biti s našom zemljom, da li će biti napadnuta ili ne... Naš zadatak je uglavnom bio da na liniji antifašističke borbe okupljamo seljake, da ih *orijentisemo* (podvukao S. T.), a u isto vrijeme da popularišemo Sovjetski Savez kao barijeru daljoj ekspanziji fašizma, kao centar oko koga će se okupljati napredne snage«. Cilj komunista u to vrijeme je bio da orijentišu selo na opozicionu stranu (»... cilj nam je bio da selo bude opoziciono ... na posljednjim izborima 1938. narod je masovno bio na strani udružene opozicije« – strana 36). Šteta je što nam ovom prilikom autor nije saopštio više detalja o tome kako je tekao taj proces orijentacije sela na opozicione, a zatim na pozicije KP i narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije.

Mladen Oljača nam pomaže da ilustrujemo jednu poznatu tezu o procesu političke orijentacije ljudi skromnih političkih vidika (da ne kažemo kao Marks o ljudima obojane svijesti koji vide samo prve travke pred sobom) koji se povode i orijentišu, ne pomoću političkih ideja, nego sitnih materijalnih (a ne duhovnih) vrijednosti. Na pitanje, upućeno ustaši Muharemu Rahimiću iz Blagaja koji dolazi u srpska sela s grupom ustaša »dvanaest sokolova«, a koji je inače bio pošten i siromašan i greškom stupio u ustaše, dakle na pitanje: »Šta je to, Muhareme, otkuda ti među ustašama?« Muharem odgovara: »Eto... dobio sam službu, dobio sam lijepu plaću i odijelo ... mi smo dvanaest sokolova« (knjiga 1, strana 142). Oljača je ovdje naveo samo jedan primjer, a takvih smo našli dosta u drugim tekstovima i publikacijama, koji ukazuje na značaj takozvane »klase« materijalnih objekata u procesu političke orijentacije i dezorijentacije. Čini nam se da nije dovoljno analiziran ovaj fenomen (uticaj materijalnih objekata na početnu orijentaciju, a što je bilo važno ne samo u minulom nego će imati izvjesnu ulogu i eventualnom budućem ratu, posebno u teritorijalnoj opštenarodnoj odbrani – o tome smo pisali u jednom saopštenju). Sličan slučaj, samo suprotne orijentacije, nalazimo u tekstu Milorada Mijatovića (knjiga 1, strana 508) iz koga se vidi kako jedan materijalni objekat (menza u kojoj su prije rata skupo naplaćivali radnicima hranu) orijentiše pojedince u vojnoj akciji (»Uskoro su došla dva mladića koja su me pitala da li bi minirali i menzu, jer su im, kada su se tu hranili, vrlo skupo naplaćivali hranu. Odobrio sam da miniraju, kako tempo miniranja ne bi zastao«). Iz ovog i sličnih primjera može se vidjeti kako u političkoj i vojnoj akciji i orijentaciji svaki fizički objekat i materijalna vrijednost ima svoju socijalnu i psihološku dimenziju koja utiče (može da utiče) na političku orijentaciju i socijalnu akciju (inženjer partizan minira most, ali sa žaljenjem jer ga je on prije rata projektovao i zna da cijeni njegovu vrijednost u miru).

Tradicija, tradicionalne vrijednosti i tradicionalni obrasci i uzori borbe za slobodu i pravicu stimulisali su političku orijentaciju ne samo pojedinaца nego i većih grupa stanovništva u Kozari. Ljudi su, nakon okupacije zemlje, počeli intenzivnije razmišljati, cijeniti hrabrost i prezirati kukavičluk. »Borićemo se i osvetiti se za sve što okupator čini. Nijesmo kukavičice!« Neki su govorili: »Ovdje se borio i naš Pecija, pa zašto i mi ne bismo! Čini mi se da su tada neki išli da posjete Pecijin grob kod manastira Moštanice na Kozari (Pecija je vođa ustanka na Kozari 1858. i 1875. godine u borbi protiv Turaka). Ohrabruje se malo i veliko« – ističe Žarko Zgonjanin (knjiga 1, strana 258).

Proces političke orijentacije seoskog stanovništva ubrzao je okupator koji je počeo masovno hapsiti i odvoditi taoce. Zatvoreni taoци su bili onaj faktor koji je ubrzao izbijanje ustanka prije nego što su komunisti planirali (mada su komunisti, a ne seljaci planirali i organizovali ustanak, jer seljaci najviše što mogu učiniti, to je dizanje masovnih buna koje kratko traju i brzo splasnu). Kako su zatvoreni taoци, koji su bili u neposrednoj i fizičkoj i

psihičkoj blizini seljana, ubrzali proces orijentacije i početak ustanka, pišu mnogi autori. Ovdje navodimo nekoliko izvoda:

– »Međutim, bili smo preduhitreni od ustanika iz sela Palančišta, koji su napali opštinu u Palančištu, da bi oslobodili taoce koji su bili zatvoreni. Ovaj napad je preduhitrio naše namjere, a to je u isto vrijeme značilo i otpočinjanje ustanka. I tako se desilo da umjesto eksplozije, koju smo očekivali da odjekne na Zegeru, začujemo pucnjavu prema Palančištu« (Boško Baškot, knjiga 1, strana 266).

– »Najvažniji zadatak bio nam je da pustimo uhapšene ljude, taoce, koji su se nalazili u zatvoru kod opštine u Palančištu. Tu se nalazila i majka Milana Kitionjića. Milanu je odluka o napadu na opštinu radi oslobađanja talaca bila posebno draga zbog toga što je trebalo da oslobodi majku iz zatvora. Iako je bio hrabar, ovo mu je davalo posebnog podstreka. On je među prvima u napadu na opštinu« – Branko Kovačević, knjiga 1, strana 695.

– »Međutim, desilo se nešto nepredviđeno. Ugledali smo kako žandarmi iz stanice u Dobrljinu izvode grupu oko 35 talaca. Pretpostavljali smo da ih vode na streljanje... Sad nije bilo drugog izlaza, nego krenuti u napad. Čak i oni koji su govorili da ne bi trebalo ići, saglasili su se sa nama i pošli. I tu se zatalasalo... Mi smo jurnuli niza stranu kako je ko mogao i znao. Bilo je oko četiri sata poslije podne. Ustaše i žandarmi su zapucali, ali mi nismo na to obraćali pažnju« (Mlado Stanić, knjiga 1, strana 757).

– »Cilj nam je da napadnemo opštinu i oslobodimo taoce koji su ovdje zatvoreni, a većina ih je iz naših sela. Bilo je tu oko 20–30 taoca. Među nama je većina onih koji imaju nekoga u zatvoru i zato bi bilo teško odvratiti nas od napada na opštinu. Teško je bilo zaustaviti pokrenutu masu. Saglasio sam se sa Dušanom Vokićem da idemo u napad« (Boško Simatović, knjiga 1, strana 712).

Proces političke orijentacije ubrzan je naporom komunista Jugoslavije, njihovom internacionalnom i socijalističkom opredjeljenošću (a ne samo anti-fašističkim otporom). Sovjetski Savez kao prva zemlja socijalizma, služi kao orijentir i stanovnicima Kozare. Ovo tim prije kada se saznalo da je SSSR napadnut od fašističke Njemačke. Nadalje, valja imati u vidu i tradicionalne veze i prijateljstvo između ovog naroda (Jugoslavije) i Rusa. Tu su i iluzije da će SSSR završiti rat za nekoliko dana ili mjeseci, da će partizanima Jugoslavije poslati pomoć avionima čim dignemo ustanak, da Rusi idu preko Rumunije i da će se uskoro spojiti sa ustanicima iz naše zemlje. Vjera u takvu zemlju i u brzu pomoć je svakako uticala na proces opredjeljenja, ali, kada se kasnije vidjelo da se rat ne završava tako brzo i lako i da nema pomoći od Crvene armije i SSSR-a, KPJ vrši orijentaciju stanovništva prema vlastitim snagama (na što su komunisti računali i prije dizanja ustanka). O svim navedenim tvrdnjama imamo dosta tekstova u analiziranim hronikama.

– »O nepobjedivosti Sovjetskog Saveza i Crvene armije mnogo se govorilo. To nisu isticali samo komunisti. Mnogi stari ljudi i dobrovoljci iz prvog svjetskog rata, na pitanje: 'Je li zaratio Rus?', sami su odgovorili: 'Ako jeste, onda je Hitler gotov... Hitleru su izbrojani dani. Najdalje za koju nedelju rat mora biti završen'... U narodu se čak vjerovalo da će Rusi ubrzo početi avionima da donose oružje i municiju na Kozaru« – Sava Kesar, knjiga 1, strana 470.

– »Stvorili smo Odred (tako smo ga tada nazvali). Bilo je govora kako da ga nazovemo, pa smo se sporazumjeli da nosi ime »Staljin«. Kasnije su nam prebacivali da smo pogriješili, otišli smo suviše ulijevo, da tako ime Odredu još ne odgovara i si.« – Milorad Mijatović, knjiga 1, strana 510.

– Koliko su pojedinci bili odani SSSR-u, vidi se i po tome što su narod pozivali na ustanak čim su čuli da je napadnut Sovjetski Savez. «... prilikom napada Njemačke na Sovjetski savez grupa ljudi iz zaseoka Ševarlije, među njima je bio i Marko Miljatović, počela pucati iz karabina i dizati narod na

ustanak. Bilo je to prerano i skrenuta je pažnja da se ovako nešto ne smije raditi, već da treba sačekati partijski signal za ustanak. Ipak je to bio znak raspoloženja naroda za oružanu borbu« — Borko Arsenić, knjiga 1, strana 545.

— Partizani i narod je crvenom zastavom najavljivao nove promjene, ne samo nacionalnu slobodu nego i socijalno oslobođenje. Tako je »u Komlencu u osnovnoj školi postavljena crvena zastava, koja se vijorila i nagovještavala nešto novo« već prvih dana ustanka — Borko Arsenić, isto, strana 548.

— Koliko su pojedinci pretjerivali u procjeni situacije koja im je pomogla da se pravilno orijentišu, pokazuje još jedan primjer koga ističe Veljko Stojaković (knjiga 1, strana 559—560): »Nedaleko od crkve susreo me Dragan Janjetović Pejlović, poznanik iz rudnika i prijatelj s momačko-djevojačkih zborova. Čim smo se rukovali, reče mi: 'Trebalo da se vratiš kući, danas počinje ustanak. Ruska vojska prodire kroz Rumuniju i napreduje prema našoj granici'. Saslušah Dragana i pođoh kući...«

— Pored crvene zastave već prvih dana, narod na Kozari stavlja crvene oznake, čime su označavali svoju orijentaciju ka nacionalnoj i socijalnoj slobodi. Tako je već 3/4 avgusta 1941. godine »nađeno veliko crveno platno koje je neko donio iz Dobrljina. Četvrtog avgusta na Gliginom brdu usadili smo visoku stožinu, na koju smo istakli crvenu zastavu. Dio crvenog platna upotrebljen je za oznake koje su ustanici ušivali na revere kaputa, kape itd. Još nismo znali da umjesto crvenog platna treba izrađivati petokrake zvijezde. Mihajlo Đurić (Kozarčanin koji je prije rata bio radnik u Beogradu i povezan s naprednim radničkim pokretom — S. T.) stavio je kaiš crvenog platna oko kape i tako se isticao crvenilom, pa smo ga zvali 'crveni' za sve vrijeme državna fronta« — Veljko Stojaković, knjiga 1, strana 570.

— Slične oznake nalazimo i na Balju gdje je »prvih dana ustanka 1941. grupa boraca donijela crvenu zastavu i postavila je na jarbol na vrhu brda. Tu zastavu s pravom smo nazvali prkosnom zastavom, jer se ona nekoliko dana vila na tome brdu. Na nju je neprijatelj tih dana izručio mnogo artiljerijskih granata i minobacačkih mina. Ovu zastavu donio je s grupom boraca Vaso Karan, koji je rekao: 'Ovo ima da se zove mala Moskva. Kada uništimo neprijatelja i dođe sloboda, ja ću ovuda da se vozim crvenim autom'... I danas unskom dolinom putnici iz voza mogu da primijete na Balju crvenu zastavu. Ona je metalna, a postavljena je na jarbolu slobode« — Vasan Đaković, knjiga 1, strana 703—704.

* * *

Pošto u svakom procesu političke orijentacije djeluju i faktori dezorijentacije (suprotne orijentacije), to je neophodno pratiti u kakvom odnosu stoje faktori orijentacije i dezorijentacije, u čemu se sastoji suština jednog i drugog procesa, koje oblike oni poprimaju. O tome nam saopštavaju na svoj način pojedini autori hronika. Iako je prvih dana narod krenuo u oslobodilačku borbu (da oslobodi svoje iz zatvora koji su bili pritvoreni kao taoci, zatim da čuva selo i tako postepeno da oslobodi zemlju od okupacije i nepravde), ipak se već prvih dana pojavljuju razni amblemi koji ukazuju na različite orijentacije pojedinaca. Pojavljuju se prve zvijezde petokrake (»Borci su počeli da nose na kapama petokrake zvijezde« — Osman Karabegović, knjiga 1, strana 322), ali neki stavljaju i četničke oznake (»Pojedinci su imali i kokarde na kapama ili druge četničke oznake« — Savo Kesar, knjiga 1, strana 473), mada je Kozara uspjela da suzbije četništvo u samom početku, u čemu se sastoji specifičnost NOB-a u ovom kraju. Prava je šteta što autori u tri knjige edicije »Kozara« nisu, takoreći, ni pokušali da objasne (sem nekoliko manjih izuzetaka) ovu pojavu — sprečavanje pojave četništva.

Rat i revolucija su poznati po rigoroznim, ekstremnim sadržajima i oblicima participacije, po tome da se od svakog pojedinca traži optimalni natčovje-

čanski napor, žrtve i odricanja. U početku samo pojedinci pristaju na najrigoroznije sadržaje i oblike participacije (učesća) dok ostali ne pokazuju takvu spremnost. Izuzetak čine bune u kojima masa snažno, ali veoma kratko učestvuje koja se brzo zamara, demoralise, odustaje. Ovdje na Kozari, i u NOB-u u svim dijelovima naše zemlje, imamo rat i revoluciju, a ne bunu niti spontani trenutni sukob. Traži se od svakog dugotrajno učesće i žrtvovanje, snažno vjerovanje (u pobjedu) i još snažnije djelovanje.

Tako su počeli Kozarčani i takvi su bili do kraja pobjede. Međutim, nije to išlo tako lako i bez kolebanja. Pojedinci pa i nešto veće grupe po nekim selima već prvih dana dezorijentišu se (odnosno mijenjaju svoju prvobitnu orijentaciju) i okreću se ka kompromisu sa okupatorom, traže mir, lakše oblike učesća ili odustaju od bilo kakvog učesća u NOB-u. Takvoj dezorijentaciji doprinosi surovost rata i revolucije (masovne žrtve, represalije), saznanje da rat neće biti završen za nekoliko dana, da je okupator jači nego što su neki mislili, da još nema pomoći od Crvene armije. Osim trenutnih događaja, proces preorijentacije (od partizana ka saradnji s okupatorom ili ka predaji) je stimulisan i vrijednosnim sistemom pojedinaca i grupa – bolje je kompromis nego sukob, bolji je bilo kakav mir nego krvavi rat. Tako u ratu i revoluciji, odnosno u kriznim i konfliktnim situacijama dolazi do sukoba između različitih vrijednosnih sistema (između poštenja i nepoštenja, harmonije i sukoba, kompromisa i beskompromisa, junaštava i kukavičluka, izdaje i neizdaje).

O počecima sukoba suprotnih vrijednosti ili o ubrzanju diferencijacije vrijednosnog sistema u ratnim i revolucionarnim danima na Kozari saopštavaju nam pojedini autori. Formirani novi vrijednosni sistem (ili angažovan tradicionalni) uticao je na političko ponašanje pojedinaca i masovnijih grupa. Ustanak i revolucija na Kozari ponudili su »neke istine: sramotno je biti kukavica, dok tvoji drugovi rukama dave ustaše i otimaju im karabine, nije ljudski isticati bijelu zastavu na vlastitu kuću dok komšijska gori, ružno je ne nahraniti izbjeglice koje neprijatelj ugrožava itd. Tu su korijeni masovnog svrstavanja naroda u pokret, tu su korijeni poslovičnog kozarskog junaštva u minulom ratu« – ističe u svojim kazivanjima Rade Bašić (knjiga 1, strana 487).

Nakon što se narod masovnije opredijelio (orijentisao) za NOP i počeo da stabilizuje novi vrijednosni sistem, okupator se brzo preorijentiše (maskira) i unosi elemente dezorijentacije. On nudi ustaničkoj masi predah, pregovore, oubstavu terora, daje legitimacije i propusnice, poziva seljake da slobodno dođu u grad i da kupe soli i gasa, nudi im trenutni kompromis, harmoniju. Pojedinci i grupice podliježu novoj taktici okupatora, što unosi elemente krize u tek zatalasalu ustaničku masu. O svemu tome ima dosta informacija u analiziranim tekstovima.

Tako nas Savo Kesar (knjiga 1, strana 477) obavještava o novoj taktici neprijatelja kojoj, prije svega, podliježu neki seljaci koji žive u blizini gradova (napomenimo i to ovom prilikom, da bi nam dobro došla jedna socio-politološka analiza ponašanja pojedinih dijelova prigradskog stanovništva u NOB-u): »Neprijatelj je ubacio nešto novo i u svojoj politici i propagandi. Srbima više nije govoreno da će biti protjerani u Sandžak, već im je preporučeno da se povuku kućama, da se prijave ustaškim vlastima i predaju oružje, da se pokrste, tj. da prime katoličku vjeru, da će onda biti ravnopravni s Hrvatima itd. S tim u vezi, bilo je kolebljivih, posebno onih koji su živjeli bliže gradova i puteva. Oni su povjerovali ovoj propagandi i odricali se pravoslavne, a primali katoličku vjeru.«

I dok je većina boraca ostala na frontu i izrazila spremnost da ratuje do kraja, drugi su bježali sa fronta, stavljali bijele barjake i predavali se ustaškim vlastima koje su ustaše ipak zaklale, na što su organizatori ustanka i upozoravali. O tome nam je dao nešto više detalja još jedan zapis. »Ne-

mojte slučajno da se predajete, da uzimate propusnice koje nudi ustaška vlast, da idete u gradove... mi ratujemo do kraja«. Ali, i pored takvih savjeta »grupa seljaka se predala. Ustaše su im obećale bezbjednost, davale im propusnice, obećavale službu, da će rudnik nastaviti da radi itd«. Nakon toga neki su »otišli i predali se. U znak predaje nosili su bijele barjake... Svi su oni poklani« (Mladen Oljača, knjiga 1, strana 505).

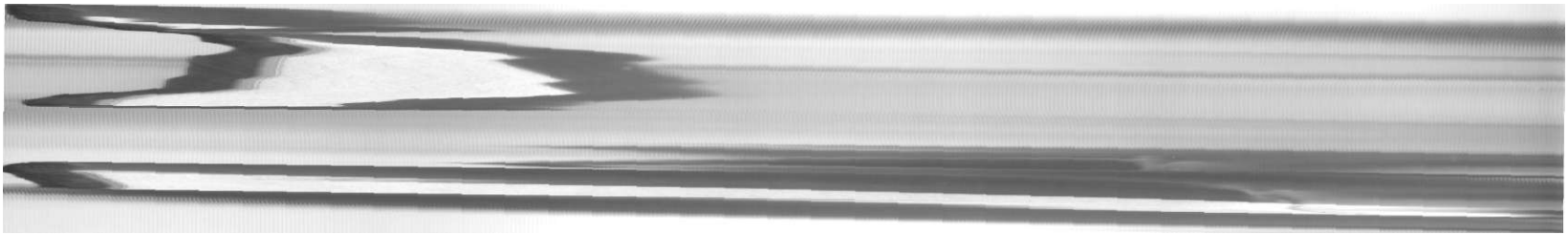
U pojedinim situacijama, a sve u namjeri stimulisanja političke dezorijentacije ustaničke mase, ustaše, Nijemci i drugi »tražili su pregovore s partizanima (knjiga 1, strana 551). Pojedinci, među kojima ima i komandanata fronta, (seoskog) pod uticajem raznih ličnih i porodičnih prilika, podliježu varkama ustaša, predaju se ili pregovaraju da bi ih na kraju ustaše zaklali« (knjiga 1, strana 552). Na pojedinim seoskim frontovima i sa slobodnih teritorija predaju se veće grupe seljaka — i do sedamdeset koje ustaše likvidiraju (»Ustaše mijenjaju taktiku. Ljudima koje su uhvatili daju propusnice — dozvole za slobodno kretanje, nagovaraju ih da i druge zovu da se jave, garantujući im život. Jedne noći sa slobodnog područja u Dobrljin je otišlo oko 70 ljudi i predalo se ustašama. Istog dana su postrijeljani« — Veljko Stojaković, knjiga 1, strana 575).

* * *

U procesu političke orijentacije, reorijentacije i preorijentacije veliku ulogu mogu da imaju prvi događaji, prvi susreti, prva viđenja, prve žrtve, prve izdaje, prvi uspjesi, prve borbe koji (prvi događaji) daju početne informacije posmatraču na osnovu kojih on zaključuje, odlučuje. O prvim susretima sa važnim događajima obavještavaju nas pojedini autori analiziranih hronika. Tako je odmah nakon uspostavljanja ustaške vlasti »počelo hapšenje vidljivih ljudi u Podgradcima« i drugim mjestima, što je svakako uticalo na proces opredjeljenja uglednih i imućnih za NOP. (vidi o tome tekst Stojana Dojčinovića, knjiga 1, strana 144). Okupatorska vlast je uspostavljala prve dodire sa narodom preko i pomoću naređenja da se kupi i preda oružje, da se smijene stari i postave novi ustaški knezovi, da se poprave putevi (»Prvo naređenje ustaške vlasti preko žandarmerije... bilo je da se pokupi od ljudi vojna oprema i oružje... Uskoro su po selima počeli da postavljaju knezove (ili povjerenike)«, zatim je došlo »prvo hapšenje u našem selu... Uskoro je počela gradnja puteva, naime popravljanje puteva kroz sela«, zatim stiže naređenje da »treba pokupiti sve viškove žita u selu« — Dušan Stojnić, knjiga 1, strana 199–200). Interesantno je upozoriti na kriterijume kojima se okupator rukovodio kada je vršio izbor toca — on neće sirotinju, nego bogate ljude. (»Došao sam u školu i saopštio satniku da će doći taoci, a on mi oštro reče: 'Nemoj ti da mi dolazi sirotinja, već mi pošalji bogate ljude'. Tu su bili ...« isto, strana 202).

Pojedini autori nas obavještavaju o prvom ubistvu ustaše, a da nam ništa ne kažu kako je to uticalo na ondašnju situaciju (»Ubistvo prvog ustaše u Lijevču izvršeno je u selu Kukulje, koje se nalazi na lijevoj obali Vrbasa, na komunikaciji Laktaši — Srbac... Ubistvo se dogodilo 13. jula 1941. dvije nedelje prije ustanka« — Mićo Radonjić, knjiga 1, strana 369). Sličnu informaciju imamo i o ubistvu prvog vojnika Vermahta, što je kod naroda počelo stvarati uvjerenje da i Nijemca može ubiti puška, da nije nepobjediv (»U jednom napadu na neprijatelja, Rade Kondić je ubio njemačkog kurira na motociklu. Zaplijenjen je karabin i motocikl. To je bio prvi vojnik Vermahta ubijen na Kozari.« Tada je među ustanicima nastala ova priča: »Hoće, bolan, metak i Švabu; i Švaba je od krvi i mesa« — Rade Bašić, knjiga 1, strana 484).

Trenutno političko stanje i politička orijentacija kod ljudi skromnih znanja i nedovoljne političke svijesti često zavisi od trenutnog stanja na vojnom polju — s promjenom stanja na frontu mijenja se i orijentacija pojedinaca.

Kada se na jednom frontu izmijenila vojna situacija, odnosno kada su »pod pritiskom ustaša iz Prijedora, bili potisnuti« partizani, »nastala je mučna situacija. Neprijatelj je počeo da tuče artiljerijom, da upada u sela i pali kuće i imovinu, da ubija koga uhvati. Narod je bježao. Počeli su nam pojedinci da govore kako smo ih upropastili, jer smo pričali da ćemo neprijatelja brzo uništiti, da ćemo dobiti pomoć od Rusa i si., a od svega toga nema ništa, narod ostaje bez svojih kuća i imovine« — Ljubomir Jajčanin Bjeli, knjiga 1, strana 773).

3. *Kuluk kao vid poslušnosti i podaništva naroda prema novoj vlasti*

Više autora edicije o Kozari spominje kuluk koga zavodi nova okupatorska vlast. To isto čine i autori edicije o Bosanskom Petrovcu. Tekstove o kuluku je vrijedno analizirati i uz to napomenuti da je svaka nova okupatorska i eksploatatorska vlast na području današnje Bosne i Hercegovine počinjala i završavala s kulukom, predstavlja se prinudnom participacijom u formi kuluka, zgonjenja i nagonjenja naroda da besplatno radi (otuda naziv *zgon, zgoniti*). Kuluk je bio prva proba poslušnosti i podaništva naroda prema novoj vlasti, indikator mjerenja narodnog ponašanja i spremnosti da sluša ili da se suprotstavi. Ako se narod odazove na kuluk, ako pristane da prinudno radi, znači da pristaje na okupaciju, da trpi i priznaje novu vlast.

Kuluk kao prinudan vid participacije imao je više oblika, a odvijao se u i van mjesta stanovanja, što je izazivalo različite socijalne i političke posljedice (izuzetnu, na primjer, razdražljivost stanovništva ako mora da radi ovan mjesta stanovanja što indirektno utiče i na savremene vidove učešća, o tome smo opširnije pisali u našoj studiji — S. Tomić: *Revolucija, politička participacija i samoupravljanje*, poglavlje o zgonu i kuluku u mjestu i van mjesta stanovanja, o kuluku kao indikatoru podaništva).

Interesantno je, dakle, da je prvih dana njemačke i ustaške vladavine zaveden kuluk kao prinudan i podanički vid učešća naroda, kao oblik pokoravanja. O tome imamo više tekstova u ediciji o Kozari. Tako Dušan Stojnić piše: »Uskoro je počela gradnja puteva, naime, popravljavanje puteva kroz sela. Ja sam kao povjerenik po zahtjevu iz Bosanske Kostajnice radio na okupljanju ljudi na ovome poslu. Uglavnom, svako je radio put kroz svoje selo, pa i mi kroz Strigovu. Trajalo je to dvadesetak i više dana« (knjiga 1, strana 199-200). To što je počelo u selu Strigovi, nalazimo i u drugim seoskim naseljima, a o čemu piše i Boško Šiljegović koji opisuje pojavu čudnog mira i pokornosti koji zavlada u selima nakon okupacije zemlje. »Seljaci su se osjećali potpuno napušteni i nemoćni da ma šta učine protiv takve sile i surove vlasti kakva se pokazala NDH u prvim danima svog života. Nastojalo se da se izbjegava ma i najmanji sukob s novom vlašću. Dubičkim selima zavladao su čudan mir i neka slijepa pokornost. Nikad čovjek ne bi rekao da su u tim krajevima odvajkada izbijale bune i ustanci. Preko noći su zašutjele razne knežopoljske kavgadžije i ubojice, koji su toliko zla i muke zadavali žandarima na crkvenim zborovima kod Moštance i na drugim javnim skupovima i sastancima. Zanimili su i »prvi pravi srpski ljudi«, koji su se još od osamnaeste, kroz svih dvadeset godina, »dosljedno, nesebično i neustrašivo borili za srpske ideale«. Oni su bili gotovo najzapaženiji u svojoj pokornosti ustaškoj vlasti To je ono, istina kratko, ali mračno vrijeme, kada su četiri ili pet ustaša vodili po nekoliko stotina seljaka na kuluk ili u zatvore.... kada je nekoliko vodilo na Unu ili Pastirevo — u sigurnu smrt — grupu od preko stotinu očajnika« (Boško Šiljegović, knjiga 1, strana 218).

Slične sadržaje o kuluku nalazimo i u tekstovima Borke Arsenića koji piše kako neki »Nikola Rukavina, kao natcestar, u ime ustaške vlasti poziva sve sposobne muškarce koji su služili vojsku da se jave na kuluk. Naime, svi

su morali da idu na rad na ceste, gdje su popravljali mostove, tucali kamen i obavljali drugi posao. Ovo je ustaškoj vlasti u Bosanskoj Dubici trebalo i radi toga da ima okupljene ljude gdje ih je najlakše pokupiti kada to ustreba« (knjiga 1, strana 544). Interesantno je napomenuti da je kuluk u području Bosanskog Petrovca, Bihaća i drugih okolnih mjesta bio oblik sakupljanja ljudi odakle su ih ustaše masovno odvodili na gubilišta (vidi o tome sedam knjiga »Bosanski Petrovac u NOB-u«).

Lazo Krneta (knjiga 1, strana 614) piše kako je okupator odmah zaveo kuluk kao vid prinudnog učešća naroda u novom poretku. » U isto vrijeme zaveden je rad na cestama, tzv. kuluk, gdje su morali ići svi odrasli muškarci. Mnogi su se i odazvali. Međutim, bilo je i onih koji nisu htjeli da idu na kuluk, već su se skrivali u selu.« Kako je kuluk poprimao masovni vid prinudne participacije, vidi se i iz zapisa Branka Kovačevića (knjiga 1, strana 693) koji slično, kao i Krneta, kaže kako su »uskoro (nakon okupacije – S.T.), ustaške vlasti uvele prisilni rad na cestama, tzv. kuluk: bili su obavezni da rade svi odrasli muškarci. Ja sam određen da radim s grupom nedaleko od Prijedora prema Ljubiji, ispod sela Hambarina. Radilo je u ovoj grupi (dakle, samo u jednoj grupi – S.T.) 700 kulučara«. Ako je u jednoj grupi bilo nekoliko stotina, može se pretpostaviti koliko je bilo u drugim selima i na drugim dionicama državnih cesta koje je valjalo popraviti za okupatorske potrebe. Pošto je kuluk bio oblik ne samo prinudne participacije nego i oblik pokoravanja i mjesto odakle je svaki čas okupator mogao odvoditi ljude u logore ili na klaonice, to su pojedini počeli da izbjegavaju ovo sakupljanje. O tome nam saopštava Marko Gačić (knjiga 1, strana 728): »Ustaše su počele da odvođe ljude na pravljenje ceste, tzv. kuluk i ja sam pozvan na Knežicu, ali mi je Mihajlo Gačić rekao da ne idem. Otišao je Milovan Rodić i radio nekoliko dana, pa je »pobjegao« jer je u međuvremenu počelo odvođenje naroda u logor u Koprivnicu. »Ovo me je uplašilo i više nisam htio da idem raditi na cesti«.

4. *Tradicionalno i revolucionarno vodstvo u ustanku na Kozari*

U ustanku i revoluciji vrši se smjena starog i tradicionalnog vodstva, starih, zatečenih potreba i interesa da bi se stvorio prostor za nove potrebe koje se konstituišu i afirmišu pomoću novog vodstva i vlastitog učešća naroda. Zajedničko vodstvo i zajedničke potrebe su dva početna elementa konstituisanja novih i dekonstituisanja starih društvenih grupa i socijalnih sistema.

Kao i u drugim krajevima naše zemlje, i na području Kozare (naravno, uz izvjesne specifičnosti), možemo pratiti i istraživati proces konstituisanja vodstva. O tome ima relativno dosta tekstova u hronikama koje smo analizirali. Ovdje ćemo namjerno našu analizu zadržati na mikronivou – na nivou zaselaka, sela i regija, kao i na nivou vodova, četa i odreda, što ne znači da ostali takozvani viši nivoi nisu važni ("naprotiv, ali o niima smo govorili ranije – vidi naša istraživanja objavljena pod naslovom »Politički profesionalizam«, Sarajevo 1972, zatim »Profesionalizam u politici«, Beograd, 1975. »Semberija u NOB-u i socijalističkoj revoluciji« knjiga 1, 2. i druge (u pripremi za štampu), odnosno naše priloge iz pomenute publikacije!).

Sudeći prema zapisima o Kozari (a taj izvor svakako nije dovoljan, ali on je ovom prilikom predmet naše analize), proces dekonstituisanja starog i konstituisanja novog vodstva na području Kozare imao je slijedeće oznake: okupator s jedne, i KPJ, s druge strane, izuzetnu pažnju posvećuje takozvanom podvodstvu, odnosno uglednim ljudima u selima koji služe ili mogu da služe kao spona između naroda i vodstva na regionalnom i na globalnom nivou (i socijalnoj ulozi podvodstva vidi opširnije u citiranim našim studijama). Posebno se ističu, što je i razumljivo, kvalitativno različiti ciljevi, kao i načini

tretiranja zatečenog, tradicionalnog vodstva u seoskim sredinama — jedan je okupatorski koji vrši fizičku likvidaciju najuglednijih ljudi, uglednih i bogatih (»Nemoj ti da mi dolazi sirotinja, već mi pošalji bogate ljude« u taoce — naređuje satnik Dušanu Stojniću), a drugi je naš, naše KPJ koja okuplja sve, pa i najimućnije seljake i nudi im šansu da zauzmu svoje mjesto u oslobodilačkoj i revolucionarnoj borbi. Zapaža se da u ovom kraju nije bilo sektaštva prema imućnim zemljoradnicima, to jest, prema kulacima (sem nekoliko izuzetaka) i da je velik broj komandira, vodnika, komandanta, komesara, odbornika poticao iz uglednih i imućnijih seoskih porodica (što ne znači da seoska sirotinja nije dala svoj doprinos). Od posebnog značaja je ukazati na činjenicu velikog povjerenja KPJ prema bivšim oficirima, podoficirima, žandarmima — patriotima kojima je KPJ odmah ponudila vojne funkcije i tako proširila front boraca, a ujedno dobila stručnu pomoć od školovanih ljudi. Kada ukazujemo na ovu specifičnost Kozare, imamo u vidu pojave u nekim drugim krajevima: u nekim mjestima bilo je nepovjerenja (prvih dana ustanka) prema bivšim oficirima i podoficirima, a u drugim krajevima ustanička masa ostala je bez ijednog oficira ili sa svega nekoliko oficira na čitavoj regiji (na primjer, u istočnoj Bosni ili u Semberiji iz koje je njemački okupator odmah nakon okupacije u logor odveo, tako reći sav mladi i srednji vojnički sastav što je otežavalo KPJ obezbjeđenje stručnog vodstva u tek formiranim partizanskim jedinicama (samo za jedan dan aprila 1941. godine odvedeno je iz Semberije u Njemačku u logor 3424 vojnika, oficira i podoficira bivše jugoslovenske vojske pa se da zamisliti šta bi to značilo da su Semberci imali u svojim redovima obučeni vojnički kadar). Kada ističemo ovakve i slične detalje, imamo utisak da savremena istorija, politologija i sociologija, posebno vojne nauke, ne posvećuju dovoljno pažnje ovim, da tako kažemo kvantitativnim elementima — nije za potcijeniti činjenicu ako prvih dana ustanka među hiljadu ustanika ima nekoliko stotina obučениh vojnika — mitraljezaca, artiljeraca, минера, vezista ili, ako je skoro sva masa sastavljena od mladića od 16-18 godina koji nisu služili vojsku i nemaju nikakvog vojnog obrazovanja.

Ne regionu Kozare proces dekonstituisanja starog i konstituisanja revolucionarnog, odnosno proces transformacije tradicionalnog vodstva na pozicije NOB-a odvija se pod rukovodstvom Partije koja veoma vješto i umješno kontroliše čitav ovaj tok događaja. KPJ se, prije svega, oslanja na komuniste (predratne) rodом iz ovih krajeva koji u očima naroda važe kao ugledni, učeni, a često i imućni (za one prilike) ljude. Ona na ovaj način veoma lako dovodi ljude »sa strane« to jest iz drugih krajeva (i iz Slovenije) koje uz pomoć domaćih ljudi narod prima kao svoje najmilije (po onoj narodnoj »Drug mog druga je i moj drug«.) Nadalje, opet za razliku od nekih drugih krajeva, ovdje komunisti Hrvati, Muslimani i Jevreji ne kriju svoja imena, ne uzimaju srpska imena, što je od posebnog značaja (tu pojavu zapažamo i na području Semberije, Majevice i u nekim drugim krajevima). U zakrvljenoj i šovinističkim razumom zamagljenoj situaciji, veoma je važno odmah prvih dana saznati da se među partizanima ili na čelu partizana nalaze i Muslimani i Hrvati, odnosno drugovi svih vjera i nacija. Takvi primjeri su ubrzali proces željene političke orijentacije i socijalizacije, posebno proces stvaranja bratstva i jedinstva. Recimo i to na kraju (po redu, ali ne i po važnosti), da izuzetnu ulogu u konstituisanju i afirmisanju revolucionarnog ratno-partizanskog vodstva ima doktor Mladen Stojanović, koga, kao uglednog narodnog tribuna i liekara, KPJ prima u svoje redove i povjerava mu najodgovornije vojne i političke dužnosti. To je svakako pomoglo mnogim seljacima da se što prije opredijele za KPJ i partizane jer su imali dobre uzore: školovani i dobri ljudi (među njima i poznati ljekar) izlaze na Kozaru 1941. pa se neće pogriješiti ako se pođe stazama pametnih i poštenih ljudi.

Sve ovo što smo kazali je dobro poznato, pa se može postaviti pitanje — čemu ponavljati poznate stvari. Na to pitanje može se dati ovaj odgovor: u proces naučne analize i političke procjene veoma često treba uvoditi poznate činjenice i u njima tražiti i otkrivati dublji smisao (Engels je na grobu Karla Marksa kazao da se genijalnost Marksova ne sastoji toliko u otkrivanju nepoznatih pojava koliko u uvođenju u koncept analize svima dobro poznatih pojava — činjenice da ljudi, prije nego što počnu da se bave politikom, religijom, filozofijom, moraju da jedu, da se oblače, da imaju neki stan, a to se opet ne može zadovoljiti bez proizvodnje. Iako je svima bila dobro poznata ta činjenica i prije Marksa, niko prije njega nije na takav način analizirao proces proizvodnje i odnose u proizvodnji). Imajući u vidu rečeno, ostaje analitičarima ne samo da otkrivaju nove činjenice o Kozari (to je svakako neophodno) nego da naučno analiziraju i politički procjenjuju svima dobro poznate činjenice (recimo, fenomen popularnosti i socijalnu ulogu Mladena Stojanovića na Kozari, čiče na Romaniji, Fadila Jahića Španca i Irca na Majevidici).

U cilju makar i djelimične verifikacije ovog što smo do sada kazali o vodstvu na Kozari, pogledajmo nekoliko tekstova iz analiziranih hronika.

O naporima da se uništi (poslije da se pridobije) ugledni i uticajni dio seoskog stanovništva govori u svojim sjećanjima Stojan Dojčinović (knjiga 1, strana 144), to jest, kako je odmah »poslije uspostavljanja Nezavisne Države Hrvatske i dolaska ustaša na vlast počelo hapšenje viđenijih ljudi u Podgradcima ... Jednog dana u pilani su pokupljeni svi ugledniji ljudi: Dragoja Dojčinović, sindikalni funkcioner u pilani »Našička«, koji je ranije predvodio radnike u štrajkovima, Mirko Tendžerić, Jovo Plavšić, raniji trgovac, Josip Pištajni, Jevrej, koji je imao veliku trgovinu, Vlado Tendžerić i još neki« koje su ustaše »otjerale u logor u Koprivnicu« ... »Uporedo sa hapšenjima otpuštali su i učitelje Srbe, a deportovali sveštenike.« O likvidaciji seoske inteligencije — učitelja, govori i Velimir Stojnić (knjiga 1, strana 458) — kako su ustaške vlasti jednim cirkularnim pismom naredile učiteljima »da i po zvaničnom završetku školske godine do daljnega ostanu na svojim službenim mjestima. Uskoro se to pismo pokazalo kobno za jedan broj učitelja u krajiškim selima. Ostavši na svojim dužnostima, oni su se našli među prvim žrtvama masovnih ustaških pokolja.«

U pojedinim mjestima (Strigovi i dr) napredni ljudi su se dogovarali kako da izbjegnu postavljanje za novog, ustaškog kneza, povjerenika u selu, nepoželjnih ljudi i da umjesto njih dođu našem pokretu povjerljivi ljudi. »Uskoro su po selima počeli da postavljaju knezove (ili povjerenike). Jednog dana sa mnóm su razgovarali Veljko i Mićo Zec i ispričali mi da se govori o tome da bi nama za povjerenika mogao biti postavljen Stevan Tadić koji je ranije bio opozicioner, pa su mu sugerisali da se ja prihvatim ove dužnosti. Kako je do toga došlo ... nije mi poznato, ali sam bio pozvan u Bosansku Kostajnicu, gdje sam postavljen na dužnost povjerenika u selu Strigovi. Mićo i Veljko su smatrali, tako je izgledalo, da ću više učiniti od Stevana Tadića. Počeo sam raditi u svojstvu povjerenika. Sakupljalo se oružje i vojna oprema po selu« — ističe Dušan Stojnić u knjizi 1, strana 199).

Spomenimo dva detalja iz hronika o Mladenu Stojanoviću, doktoru i komandantu legendarnom. Prvi se odnosi na njegov prijem u KPJ neposredno uoči rata, a drugi na to kako su ga seljaci Kozare prihvatili kao svog vođu — partizanskog. Branko Babić, Slovenac i partijski rukovodilac, ovako **odi** su je donošenje odluke o prijemu u KPJ i sam prijem: »U toku boravka u Prijedoru predložio sam da Mladen stupi u KPJ. Moje saopštenie izazvalo je kod Mladena prijatno iznenađenje. U početku je bio vrlo rezervisan. On je bio iskren i pošten i prema sebi je bio vrlo strog. Pravdao se da još možda nije sazreo idejno za Partiju, jer u sebi još nosi neke religiozne elemente i pojmove, pa je smatrao da marksizam i KPJ i religija ne mogu skupa, pošto su im ciljevi suprotni. ... kada je Mjesni komitet u Banjoj Luci, na prijedlog druga Pu-

cara, donio odluku da ga primimo u Partiju, to smo učinili i zbog njegovih pozicija, jer smo smatrali da se preko njega, kao ugledne i popularne ličnosti, može ostvarivati i jak uticaj Partije u narodu. Mladen je poslije dužih razgovora u toku nekoliko dana koje sam proveo kod njega pristao da stupi u KPJ« (knjiga 1, strana 31).

U ovom iskazu nalazi se jedna velika istina o »pozajmljivanju« ugleda od drugih, uglednih da bi manje poznati i ugledni ljudi i ideje čim prije bile distribuirane među narod. Svaki proces konstituisanja političkog (i drugih oblika vodstva), kao i svaka distribucija ugleda i uticaja poznaje ovaj metod — da bi se čim prije i čim lakše prodrlo do naroda, valja se osloniti na one koji su veoma bliski narodu. Na ovu činjenicu ukazuje i Žarko Zgonjanin (prva knjiga, strana 357) koji kaže da se »Mase okreću prema onome u koga vjeruju« jer je »povjerenje velika stvar, a pogotovu u historijskim prekretnicama«. Mladen je taj koji je uoči revolucije već osvojio veliko povjerenje seoskog i gradskog naroda, a u toku rata je samo uz pomoć KPJ povećao i onako veliki ugled: proces sticanja i gubljenja povjerenja, ugleda, autoriteta, uticaja i vlasti je veoma dinamičan i dijalektički koji ide u dva smjera — manje ugledni i uticajni pozajmljuju ugled i uticaj od onih koji ih više imaju, i obratno: nekad manje poznati ljudi i ideje (recimo komunističke u pojedinim seoskim sredinama) postaju poznate kao i njihovi nosioci (KPJ) pa kao takvi povratno djeluju na one koji su svoj ugled stavili u službu KPJ. Mladen Stojanović je »pozajmio« svoj veliki ugled Komunističkoj partiji, ali je i on »pozajmljivao« ugled od KPJ i tako su, i jedni i drugi, postali i popularniji i uticajniji.

Kako su seljaci prihvatili Mladena ne samo kao ljekara nego i kao komandanta (ovo je klasičan primjer konstituisanja vodstva takozvanim metodom prihvatanja, a ne izborom, postavljenjem ili na neki drugi način), najbolje se vidi iz sjećanja Žarka Zgonjanina koji opisuje nekoliko detalja — jedan kada seljaci puštaju samog Mladena u svoj ambar da sam zahvati i pokloni varčićak (torbu) žita tek zarobljenom nevinom Muslimanu koga su neki htjeli da likvidiraju, ali Mladen i partizani nisu dali, ili, kada zemljoradnik Stevo Bokan kaže Mladenu: »Mladene, u mom imanju ti je sve otvoreno, svaka ođaja.«

Drugi slučaj odnosi se na poklon Mladenu tri konja od seljaka dubičkog sreza. »Bio sam prisutan kad su sa dubičkog sreza seljaci doveli na Maslin bair tri ata (jahača konja) Mladenu.« »Mladene, doveli smo ti konja s našeg sreza. Dosta si jahao konja s prijedorskog sreza, sada je red da uzmeš našeg konja«. Napomenimo da se u ovom detalju krije jedan veoma važan proces — proces prevazilaženja uskih teritorijalnih okvira i priznavanja vodstva od strane širih teritorijalnih socijalnih grupa (Mladen treba da zna da je vođa ne samo naroda Prijedora nego i naroda dubičkog sreza, pa se to i simbolično verifikuje, nakon stvarnog priznanja). »Pokazujući Mladenu konje«, nastavlja dalje Zgonjanin, »rekli su: 'Ovaj je ljepše dlake, ali je nemirniji. Drugi je dođuse ružniji, ali je najbrži. Ostavićemo ti sva tri, pa ti vidi koji je najbolji. Pazi se, treći je vrtljiv kad ugleda druge konje' itd. »Veliko je to bilo povjerenje čovjeku koji je u teškim danima ostao s njima.«

Pošto među komunistima koji su djelovali na Kozari prvih dana ustanka »nije bilo profesionalnih vojnika« (knjiga 1, str. 304), to su oni na Kozari već prvih dana imali pozitivnu orijentaciju prema oficirskom patriotskom kadru, idući ponekad u krajnost prilikom imenovanja profesionalnih vojnika za vojne povjerenike ili se oslanjajući na njih. Data je direktiva da »vojni povjerenik ne mora biti član Partije. Osnovno je da je pouzdan čovjek. Po pravilu, svaki vojni povjerenik trebalo bi da posjeduje izvjesno vojno znanje. U izvođenju vojne obuke on se oslanja i na bivše profesionalne vojnike — oficire, podoficire, žandarme — ako su spremni za pokretanje oružane borbe« — ističe Velimir Stojnić (knjiga 1, strana 456). Nadalje, isti autor ističe da je »funkcija vojnog povjerenika... bila konspirativna, a njegov rad zasnovan na stro-

go individualnoj osnovi. Vojni povjerenik je prilazio ljudima pojedinačno i sa svakim ko se izjasnio na oružanu borbu, održavao vezu«. Pošto je politička platforma NOP-a u to vrijeme već bila postavljena na veoma široku osnovu«, a rad vojnog povjerenika išao linijom stroge individualne osnove, to jest »tamo ... gdje izbor nije pao na prave ljude akcija vojnog povjerenika dolazila u izvjestan raskorak s masovnom akcijom komunista i biva odvojena od njih. U Brežicanima je... djelovala jaka borbena partijska organizacija... a za vojnog povjerenika je bio nesrećno određen čovjek koji gotovo nikakve veze nije imao s Partijom, čovjek neodlučan da se bori iako je kao bivši žandarm bio teško pogođen propašću stare Jugoslavije« (strana 459).

Prvih dana dizanja ustanka, kao što obično u ovakvim situacijama biva, evidentiramo elemente vojne demokratije koja se manifestuje u izboru vojnog komandnog kadra, u kolektivnom odlučivanju ili saodlučivanju uoči pripreme vojne akcije, u veoma otvorenoj kritici vojnih starješina od strane boraca i nižih rukovodilaca. O izboru vojnog rukovodstva ima nekoliko zabilježaka. Tako Žarko Zgonjanin obavještava čitaoca o jednom izboru: »Pošto nijesmo imali komandu, naređeno je da borci sami izaberu komandu. Postrojili smo se na padinama Vitlovske, umorni i gladni. Nastalo je zatišje. Gledali smo jedan u drugoga, razmišljajući kome povjeriti da rukovodi odredom. Iz strofa se čuo prijedlog da se za komandira izabere Žarko Zgonjanin. Stroj se saglasio. Predloženo je da se za komesara izabere Mile Lalić. Lalić je rekao da on ne može prihvatiti dužnost. Bio je deprimiran i utučen«. Nakon izvjesnog komešanja i čuđenja što komunista odbija zadatak, za komesara se dobrovoljno javlja (Žarku) Ivica Marušić Ratko »koji se opredijelio za naš odred.« Kada je Zgonjanin iznio samoprijedlog Marušića, on »je jednoglasno izabran za komesara. Za zamjenika komandira izabran je Mlado Obradović, a za zamjenika komesara Rajko Radetić« (strana 361-262). Nešto kasnije, u septembru, prešlo se na postavljanje komandnog kadra i to »od desetara do komandira četa« ističe Žarko Zgonjanin (knjiga 1, strana 378). Praksa je bila različita i autori nam ne saopštavaju kako je došlo do izmjene načina određivanja vojno-komandnog sastava — od izbora do postavljanja. Dušan Misirača piše da je u Dobrljinskom partizanskom odredu na jednoj konferenciji zaključeno »da se odmah skupi... odred, da se svi, koji su spremni da se bore, uvrste u odred, da se umjesto komande fronta izabere komanda odreda, da se odred podijeli na vodove i desetine i da se odmah izaberu vodnici i desetari. Na prijedlog boraca, na toj konferenciji za komandira odreda izabran je Svetozar Vuković, za zamjenika komandira Veljko Stojaković, a za političkog komesara Dušan Misirača« (knjiga 1. strana 494).

Milorad Mijatović saopštava da je poslije uspješne akcije na rudnik Lješljane imenovan, a ne biran komandni kadar. »Za vodnika Prvog voda imenovali smo Surlana, artiljerijskog podoficira... Za desetare smo uzimali najbolje, među kojima je bio kaplar bivše jugoslovenske vojske«. Osim ovih postavljenja, komandir i komesar su postavljeni prije akcije na pomenuti rudnik (knjiga 1, strana 510). Za komandante pojedinih odreda određeni su, a ne birani stručna lica, među kojima je bilo i žandarma (»Za komandanta Odreda određen je Sveto Vuković, bivši žandarm« — Veljko Stojaković, knjiga 1, strana 571).

Tako je u izboru i konstituisanju novog vojnog partizanskog vodstva spajano stručno (oficir, podoficir, žandarm) i patriotsko, odnosno političko, a mjestimično i tradicionalno — birani su za komandire potomci učesnika seoske bune (Pecijine). O tome piše Lazo Krneta: pošto su se mnogi stariji ljudi, potomci učesnika seoske bune, »interesovali ko su nam komandiri«, odnosno

»koga ćemo postaviti za komandira« (tako su pitali Pavle i Đuro Krneta) »ja sam im rekao da ne znam. Predložili su (dakle sami mještani — S.T.) Jovu Brdara, jer je njegov djed Luka bio komandir ustaničke čete za vrijeme Pecijine bune i bio je, rekli su, junak. Jovo Brdar je završio podoficirsku školu i imao je vojničko obrazovanje. On je hrabar kao i njegov djed i njega treba postaviti za komandira. Tradicija Knežopoljaca, Kozarčana i Krajišnika imala je uticaj i na ustanak 1941. godine« ne samo po masovnom odazivu na poziv KPJ nego i izboru komandira iz tradicionalnih junačkih porodica, (knjiga 1, strana 618). Negdje su komandiri postavljeni dogovorom uoči samog juriša (»U pripremama za juriš dogovorili smo se da našu grupu vodi Radojica Tubica, kao komandir. On je bio narednik bivše jugoslovenske vojske, pa smo računali da je vojnički najsposobniji i da može da nas vodi i komanduje« — Radoja Batoz, knjiga 1, strana 766).

U pojedinim slučajevima nije išlo tako lako ni postavljanje, niti izbor komandnog kadra pa se išlo na glasanje i na preglasavanje, nakon žučnih diskusija i nesuglasica, naročito kada su nepoznati, po zadatku Partije, dolazili u jedinicu za komandira i kada to borci nisu znali niti su znali nove rukovodioce. O tome piše Luka Stojaković: »U međuvremenu je došao i Ranko Šipka. On je za nas bio nepoznat, ali je došao po zadatku, što nismo znali. Tada je došlo do formiranja čete na Balju... Sjećam se da je bilo među nama boraca koji su bili protiv postavljanja Ranka Šipke za komandira, kao što su bili Gojko Bajalića, Ilija Mišković i još neki koji su govorili da neće za komandira Ranka Šipku, nego Obrada Davidovića. Izbila je izvjesna nesuglasica, pa se išlo na glasanje i tako je Ranko Šipka pobijedio, dobivši većinu glasova... Tako je Ranko većinom glasova postao komandir Baljske čete, a Obrad se otišao u Kozaru i kasnije postavljen za komandanta mjesta u Kozarcu« (knjiga 1, strana 829).

5. *Suzbijanje elemenata spontanosti u organizovanom ustanku*

U organizovanoj od strane KPJ narodnooslobodilačkoj borbi i uspješno do pobjede dovedenoj, u pojedinim mjestima i u kraćim vremenskim periodima pojavljivali su se elementi spontanosti i nedovoljne organizovanosti zatalasale ustaničke mase koja nije mogla odmah da slijedi ideje i politiku KPJ. Primjese elemenata spontanosti u revolucijama su, tako reći, prateća pojava, posebno u fazi dizanja ustanka, odnosno u početku prvih juriša i borbi. Elemente spontanosti nije teško objasniti, tim prije što u narodnim i socijalističkim revolucijama ne učestvuju samo štabovi, avangarda, svjesni revolucionari (oni vode i predvode) nego i ljudi iz »nizine« koji udaraju svoj pečat na revolucionarna zbivanja. »U njoj (to jest, u revolucijama S.T.)... su najdublje društvene »nizine«, pridavljene ugnjetavanjem i eksploatacijom, ustajala samostalno, udarale na cio tok revolucije pečat svojih zahtjeva, svojih pokušaja da na svoj način grade društvo na mjesto starog koje su porušile« — pisao je Lenjin (Država i revolucija i drugi politički spisi, Svjetlost, Sarajevo, 1973, strana 37).

Analizirajući tekstove edicije »Kozara«, evidentno se vidi kako je strpljivo ustanak pripremala, organizovala i vodila KPJ, ali i kako su udarali talasi iz najdubljih naroda »nizina« pojedinaca i grupa, kako nestrpljiv narod ne može da sačeka razuman izbor vremena i mjesta izbijanja ustanka, nego čas preurane, čas zakasne, čas promaše u izboru objekta napada i odbrane (brane samo svoje naselje). Komunisti Kozare veoma brzo suzbijaju elemente stihije i spontanosti i daju pokretu svoj pečat, odnosno pečat oslobodilačkih i klasno-proleterskih zahtjeva. Komunisti su znali da je anarhija najgori neprijatelj revolucionarnog razvitka pa se zalažu da unesu što više revolucionarne discipline u ratno-partizanske procese i odnose.

Pogledajmo nekoliko tekstova koji ukazuju na ovaj fenomen. Na osnovu analize tekstova, čini se da postoje izvjesne razlike između planiranog i započetog, između nekih detalja kako su ih komunisti predvidjeli i reda događaja koji je nametnut terorom, ispadom neprijatelja i pritiskom ustaničke mase. Suptilnija analiza bi vjerovatno pokazala da to nije bitno mijenjalo ideju i oblike ustanka, ali je ipak nametalo neke posebne, čini se, i dodatne zadatke organizatorima ustanka. Na ovaj fenomen direktno ili indirektno ukazuju autori pojedinih tekstova analizirane hronike.

Oslanjajući se na sadržaj prve knjige, u kojoj najviše ima tekstova na ovu temu, nalazimo više sadržaja koji očekuju naučnu analizu i političku procjenu. Ukažimo na neke:

— Ustanak počinje dan ranije, a povod toj »preuranjenosti« je ispad žandarma. Na ovo ukazuje Boško Šiljegović (strana 223) gdje kaže: »Napad na kasarnu u Knežici bio je predviđen za sutrašnji dan, tj. za 30. juli. Međutim, odmah po završenom sastanku, žandarmi su ubili vojnog povjerenika Đurđa Jajčanina, koga su opazili naoružanog u svojoj blizini... Drugi seljaci stražari... otvorili su poslije ovog pucnja vatru na žandarme. Za tren oka okupilo se cijelo selo« koje juri za žandarmima i gaji iluziju da će »tako napredujući cestom« ući u grad i zauzeti Dubicu. Međutim, partijsko rukovodstvo donijelo je odluku da spriječi odlazak »kolone« u grad. Većina seljaka prihvatila je odluku »komunista... zaustavila se i jednim dijelom ostala u selima oko ceste, a jednim dijelom se razišla kućama«. Uopštavajući ovo prvo iskustvo, prvi uspjeh i prve slabosti, Šiljegović zaključuje: »Tako je ustanak, iako dugo i temeljito pripreman i planiran, otpočeo nepripremljenim napadom na grad, umjesto predviđenog napada na kasarnu u Knežici i nepredviđenim stvaranjem 'fronta', umjesto planiranih i predviđenih partizanskih grupa« (strana 224).

— Zahvaljujući činjenici da je KPJ bila malobrojna, komunikacije teške, nedovoljno razvijen rad u selu prije rata, u neka sela nije ni stigla svaka direktiva (»Direktiva za čuvanje i sakrivanje oružja nije bilo« (Žarko Zgonjanin, knjiga 1, strana 251). Na drugim mjestima komunisti su bili »preduhitreni od ustanika iz sela Palančišta... da bi oslobodili taoce... Ovaj napad je preduhitrio naše namjere, a to je u isto vrijeme značilo otpočinjanje ustanka ... Sutradan smo saznali pojedinosti o tome neplaniranom obrtu« (Boško Baškot, strana 266).

— Na brzu ruku stvoreni, seoski frontovi nisu bili dobro i dovoljno organizovani, što je komunistima zadavalo posebne teškoće i zadatke (»Nismo dovoljno organizovani... Jedni su za to da se vratimo kućama, drugi su za nastavljavanje borbe« (Milan Mandić, strana 281).

— Ima mišljenja da je »ustanak ličio na seljačku bunu«, da je »dosta sličan onome iz 1875« koji je »počeo na istom mjestu« i jer je »poslije prvih neuspjeha počeo da splasnjava«, i pored napora na frontu je »ipak preovladala stihija« (Žarko Zgonjanin, strana 352). Takvoj kao i nešto ranijoj situaciji (napetoj, nestrpljivoj) doprinijeli su svakako i »samoupućeni kuriri« koji su se »između 28. i 30. jula pojavili... i prenosili vijesti da je ustanak počeo i da se mora sve dići na nose«. Nakon takvih vijesti, narod se okupljao, uzimao oružje ili vile i motike i samovoljno napadao i rušio prugu, iako im je rečeno da ne dižu ustanak, »da se vrate kućama dok mi ne pitamo rukovodstvo šta treba raditi«. Međutim, »neki su pristali, a neki nisu« (isto, strana 349).

— Ne samo da je ustanička masa maštala o napadu na Bosansku Dubicu i krenula cestom u pravcu grada nego to čini i masa seljaka koja viče: »Na Prijedor, da ga spalimo« (Joco Marjanović, strana 436). Opšte pripreme za ustanak koji komunisti sistematski vrše, teror okupatora, kao i »raspoloženje naroda je bilo takvo da je bio dovoljan samo jedan povod pa da se digne ustanak« jer je »sve mirisalo na barut« (isto, strana 438).

Analizirajući odnose između predviđenog i ostvarenog, očekivanog i pojavljenog (planirane su diverzije, a izbija masovni ustanak – strana 438), Joco Marjanović nam nudi svoje viđenje događaja kao i svoje procjene i ocjene učinjenog i propuštenog, odnosno neostvarenog. »Nešto bih rekao o početku ustanka na Kozari. Postoji naknadno kazivanje, čak i izmišljanje, kao da je ustanak strogo unaprijed pripremljen i organizovan. Međutim, stvari tako ne stoje. Tačno je da smo išli s jasnom idejom da treba da se odupremo okupatoru, da damo otpor, a naročito kada je napadnut Sovjetski Savez. Orijehtacija nije bila na ustanak, bar što se tiče toka i priprema otpora na Kozari. Mi smo u Kozari, naime, u selima Kozare, u početku išli na diverzije, na stvaranje udarnih grupa, gerilskih grupa, kako smo ih tada zvali, koje su imale zadatak da uništavaju čvorne tačke u saobraćaju, telefonske veze, mostove, da onesposobimo Rudnik u Ljubiji itd. Istina, u planu smo imali i eventualno napadanje na neprijateljske žandarmerijske stanice i si... Ono što će kasnije doći u vidu masovne bune, niko nije imao u glavi« (strana 440).

– Pošto je u nekim selima, tamo gdje su bili i stigli komunisti, ustanak stavljen pod kontrolu i organizaciju KPJ, a u drugim nije tako reći ništa učinjeno (»... a bilo je nekih sela i zaselaka u kojima gotovo ništa nije učinjeno« – Savo Kesar, strana 467), to je i distribucija uticaja, informisanosti i organizovanosti bila neravnomjerna, što je samo još više stimulisalo nepredviđen tok pojava, jer su se sudarili na granicama organizovanih i neorganizovanih sela neravnomjerni talasi organizacije i seoske spontanosti i nestrpljivosti. Dovoljno je bilo organizovanim područjima najaviti da se prikuplja oružje i da se počne s pripremanjem na ustanak, pa da neki shvate da ustanak treba odmah da počne. Ne djeluju u ustanku i u revoluciji svi na istim talasima, svi na istom mjestu (dogovorenom) i svi podjednako snagom. Nije ustanak dobro uvježban orkestar s još boljim dirigentom, nego proces uvježbavanja i prevazilaženja spontanih elemenata. Na ovu pojavu ukazuje i Sava Kesar koji, kao i drugi autori, konstatuje da »oružana borba nije otpočela i nije se razvila u vidu akcija i diverzija, kako je to prvobitno zamišljeno, već je otpočeo masovni ustanak. »Opisujući svoje viđenje ondašnje situacije, autor kaže da su »mase bile veoma naelektrisane i u stalnom očekivanju« i da ih je do »takvog stava... dovela i priprema koja je prethodno vršena. Kada se pronio glas da se prikupljaju oružane grupe i da kreću u akciju, to je shvaćeno kao poziv na ustanak. Tako je 31. jula 1941. došlo do nepredviđene uzbune. Zazvonila su zvona nekih crkava. Zaklepetala su klepetala. Narod je pojurio na zborišta kod crkava, škola i na druga mjesta gdje se obično skupljao i u drugim prilikama. Pojavili su se kuriri koji su dolazili iz jednih u druga sela i prenosili vijesti da je ustanak otpočeo, ali nisu znali da kažu od koga su tu vijest dobili. Sve je to strujalo i išlo velikom brzinom i lančanom reakcijom. Na zborišta su došli i komunisti i drugovi koji su radili na pripremi ustanka. Ni oni nisu znali da li je izdata direktiva za opšti ustanak ili nije, pa su se stavili na čelo masa i krenuli u akcije za koje planova do tada nije bilo... Ustanci pojedinih sela sami su odlučivali na koji će se pravac orijentisati« (kretalo se u četiri pravca – prema Prijedoru, B. Dubici, B. Kostajnici i B. Novom) – Sava Kesar, strana 468-469).

Pogledajmo, prije nego što pokušamo da sueerišemo neke zaključke, još nekoliko detalja koje nam nude autori pojedinih priloga. Neki su »ustanak dočekali kao na filmu« (M. Oljača, 503), drugima se u tako zatalasanoj masi istrigla komanda iz ruku (Mlado Stanić, 757), jedni su samo čuli glas da »se ide na ustanak« (773), pa je na takav glas »na ustanak pošao, tako reći, sav narod«, ali su jezgro predstavljali »komunisti i radnici« (strana 800), a kako je izgledala ta masa koja je krenula da se bije, govori i podatak da se samo na Lazića brdu okupilo oko 800 ljudi, ali trenutno »još nikog nema da uspostavi red, da objasni šta treba konkretno da se čini«, da bi »iznenada naišao šoš« koji saopštava »da on sa grupom kreće na Lješljane« i da sakupljena grupa

krene u napad na »željezničku i žandarmerijsku stanicu u Svodnoj« (Lazo Lazić, 816). Neki nisu ni »znali o pripremi za ustanak« ali su bili »odlučni da ne dozvole da ih ustaše uhvate« pa se razmišljalo da se odmetnu i da hajdukuju (Luka Stojaković, 826).

Navedeni kao i mnoštvo drugih sličnih necitiranih tekstova, kao da sami po sebi sugerišu nekoliko pitanja: kakav je stvarno bio odnos između masovne ustaničke mase (nedovoljno organizovane, ali izazvane) i svih onih elemenata organizovanosti koje u pokret unosi KPJ, kakva je uloga (pozitivna i negativna) pojave masovnog učešća u ustanku zatalasala mase, kako se proširivalo jezgro komunista, rudara i drugih svjesnih i svjesnijih ljudi u tako velikoj masi naroda, kakva je ovdje uloga sitnih, ali trenutno za ljude važnih *povoda* za ustanak (ubistvo povjerenika, zatvaranje taoca i si.) i *uzroka* (opšte krize i organizatorske uloge KPJ) koji su bitno uticali na sadržaj i tok NOB-a i socijalističke revolucije, odnosno *kako razdvojiti povode, uslove i uzroke u ustanku*. Za sada nam se čini da su povodi i pojedine specifičnosti samo nijansirali opšti tok ustanka koga su komunisti pripremali i izveli, ali da to nije bitno uticalo na ukupna zbivanja.

Politološka i sociološka analiza tekstova objavljenih u tri knjige »Kozara« — zapisi i sjećanja — nije ovim prilogom završena, nego samo započeta. Ostalo je napisano (u rukopisima), a ovom skupu nepodneseno nekoliko poglavlja, među kojima posebno mjesto zauzima naša rasprava o takozvanim frontovima na Kozari, o procesu detorijalizacije i vanteritorijalne orijentacije kozarskih jedinica (elementi za politološku i socio-psihološku analizu), o tome šta su ovi frontovi značili za socijalizaciju vojske i naroda, a šta posmatrani sa vojne tačke gledišta (čini nam se da su autori na 47 mjesta veoma interesantno, ali dosta jednostrano prišli ovom pitanju). Takođe je izostalo i jedno poglavlje koje prati fenomen masovnog trenutnog učešća naroda u ustanku nakon čega slijedi pregrupisanje mase, formiranje jezgra partizanske vojske, tendencije (da ne kažemo zakonitosti) masovne participacije koja, nakon naglog skoka, pada na nekih 5-10 procenata od prvobitne mase, nekad i manje, da bi se naknadno postepeno povećavala. Tu je i poglavlje koje istražuje fenomen nemijenjanja vrste okupatora na Kozari i uticaj takvog stanja na proces orijentacije i socijalizacije (za razliku, na primjer, od stanja u Hercegovini, Drvaru, Bosanskom Petrovcu, Bihaću, odnosno na Grmeču gdje se pojavom italijanskog kao »novog« okupatora unose neki novi elementi preorijentacije kod jednog dijela ustaničke mase). Ostalo je, dakle, namjerno, nekoliko napisanih poglavlja koje ovdje nisu priloženi jer se i sa ovim istrošio uobičajeni obim priloga za ovakve skupove. Ono što nije priloženo, ostaje za neku drugu priliku ili, eventualno, za usmenu intervenciju. Recimo i to da smo veoma ograničeno, ovom prilikom, koristili tekstove pisanih hronika »Kozara« — samo prvu knjigu, dok su druge dvije, opet na svoj način, interesantne po sadržaju i informisanosti, ostale da bi drugom prilikom o njima i povodom njih nešto više kazali.

Još jednom ću zamoliti autore — Kozarčane da mi oprostite što sam ovako opširno pisao i što sam i za to našao izvjesno opravdanje: Kozarčani su zaista i mnogo i hrabro ratovali, tako reći, svakodnevno, pa su i tekstovi nabijeni i razvučeni, kao i njihovi frontovi prvih dana koje su oni kasnije veoma vješto racionalizirali. U naknadnim fazama naših istraživanja i razmišljanja moći će se nešto kraće i racionalnije kazati.

Kao što smo u početku napomenuli, mi u ovom saopštenju kao i u ukupnim našim istraživanjima fenomena Kozare, nismo za predmet posmatranja uzeli narondooslobodilačku borbu na Kozari, nego tekstove zapisa o kozarskim

podvizima. Otuda, mi ne cijenimo događaje na Kozari, nego tekstove o tim događajima objavljenim u sjećanjima. Puniju naučnu istinu o Kozari mogu kazati oni istraživači koji koriste sve, a ne samo jedan izvor informisanja.

Literatura

1. K. Mraks – F. Engels: Izabrana djela, tom I i II, Kultura, Beograd, 1949–1950.
2. Franc Marek: Filozofija svjetske revolucije, Stvarnost, Zagreb (bez navođenja godine izdanja).
3. Teorije o društvu, I i II knjiga, »Vuk Karadzic«, Beograd, 1969.
4. Antonio Gramši: Elementi politike, Problemi revolucije, Džepna knjiga, BGZ, Beograd.
5. Če Gevara: Uspomene na kubansku revoluciju, Kultura, Beograd, 1969.
6. Če Gevara: Partizansko ratovanje i revolucija, Izabrani radovi, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1974.
7. Kozara u narodnooslobodilačkom ratu, zapisi i sjećanja, knjiga 1, 2, 3, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1971.
8. Petrovac u NOB-u, Zbornik sjećanja, Opštinski odbor SUBNOR-a, Bosanski Petrovac, Oslobođenje, Sarajevo, 1974, knjiga 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7.
9. Podgrmeč u NOB-u, Zbornik sjećanja, knjiga 1, 2, 3, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1972.
10. Semberija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, knjiga 1, 2, (i 3 i 4 u rukopisu), Fakultet političkih nauka – Institut za društvena istraživanja, Sarajevo, 1972. Bijeljina, 1976 (knjiga 2).
11. Stojan Tomić: Revolucija, politička participacija i samoupravljanje, FPN – Institut za društvena istraživanja, Sarajevo, 1975.